

Татяна Славова (София, България)

НОВООТКРИТ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАФИТ ОТ КРЕПОСТТА РУСОКАСТРО

Средновековен графит върху керамичен фрагмент, намерен в крепостта Русокастро (Калето), отстояща на два километра северозападно от село Русокастро (Бургаско), любезно ни бе предоставен от бургаския историк Илия Георгиев за разчитане. За крепостта Русокастро са обнародвани сведения още от края на миналия век¹. Общата ѝ площ е 50,26 дка и включва²:

1. Същинска крепост (означ. 1 на картата), обхващаща равната най-висока част на скалистия масив. В западната ѝ част е разположен главният вход с останки от две кули, а в централната част са руините от стара църква.

2. Цитадела, отбелязвана още като феодален замък, сграда, кула (означ. 2), „изградена от български феодали през XII–XIV в.“³.

3. Първо южно укрепено пространство (означ. 3).

4. Второ южно укрепено пространство (означ. 4).

На север под крепостта има малка пещера с извор, наричана Рускината дупка. „В пещерата и в крепостта се откриват ранновизантийска и българска керамика (XII–XIV в.), медни монети от VI в., сечени в Тесалоника. По и в подножието на целия крепостен хълм има останки от селище. Южно се открива керамика от Първото българско царство, което подсказва, че може би крепостта е използвана и през този период.“⁴

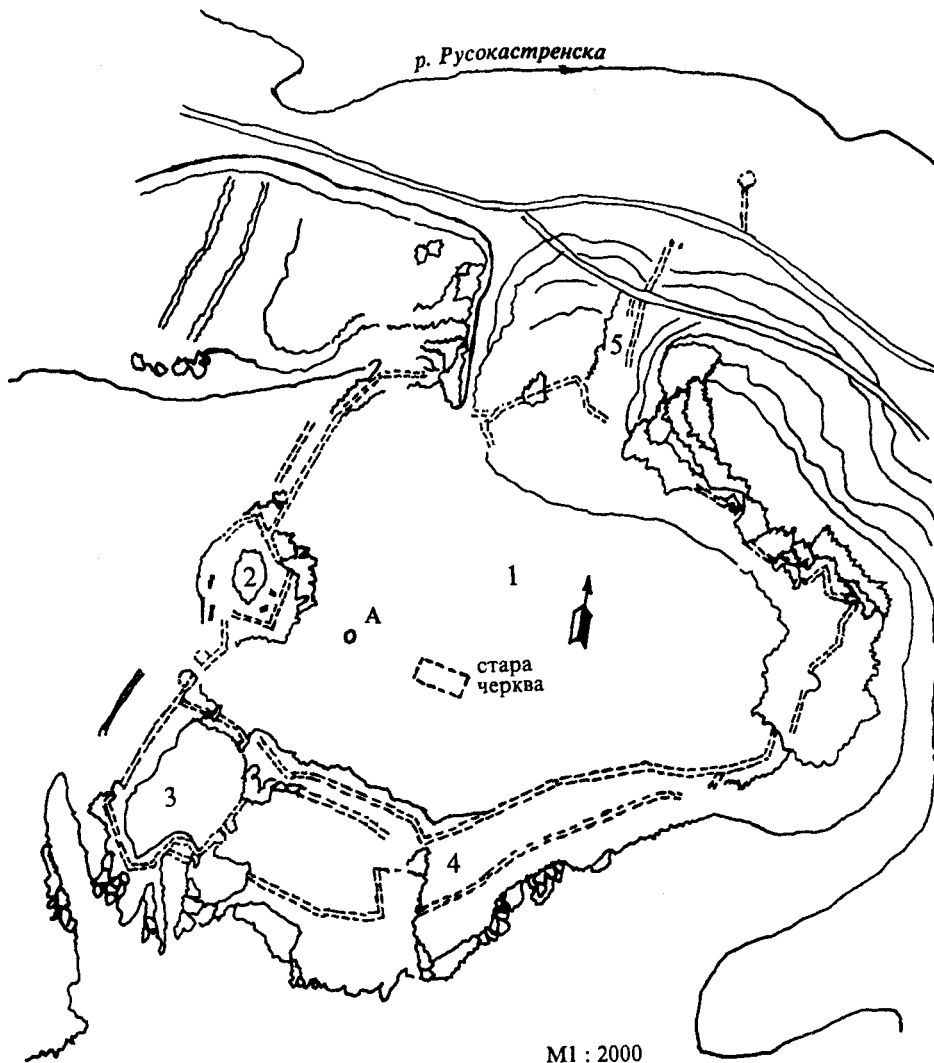
Самият керамичен фрагмент е открит в пространството между старата църква и цитаделата (означ. А). Твърде е възможно това да е мястото, за което през 1885 г. братята Шкорпил пишат: „намериха селяните при разкопаването около 60 човешки глави, гривни и един пиринчен кръст... е имало

¹ Шкорпил, К., В. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 47; Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, 842–843; Иречек, К. Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958, 231–237; Димитров, Б., А. Ханджийски. Каменните щитове на България. С., 1988, 95–100; Ангелов, Д., Б. Чолпанов. Българска военна история. С., 1989, 142–143; Георгиев, И. Ранновизантийски и средновековни български укрепления за отбраната на Айтоския проход. – Военноисторически сборник, 1995, № 2, 7–27.

² Георгиев, И. Цит. съч., с. 25 – карта.

³ Димитров, Б., А. Ханджийски. Цит. съч., 95–100.

⁴ Георгиев, И. Цит. съч., с. 9.

Карта на крепостта край с. Русокастро

селище, според както заключаваме от намерените тухли, керемиди, стари монети на Василий II и вдлъбнати византийски монети от XI до XII век.⁵ А. Б. Димитров и А. Ханджийски допълват: „Многобройни иманярски изкопи са извадили на повърхността стотици фрагменти от домашна керамика от всички периоди в епохата V–VII и XIV–XV в.“⁶

Откритият керамичен отломък е с почти триъгълна форма с размери на страните 16x17x14 см, с дебелина 2,5–3 см, със загладен горен страничен ръб. Глината е хомогенна, с малко примеси, добре пречистена и измесена,

⁵ Шкорпил, К., В. Шкорпил. Цит. съч., с. 47.

⁶ Димитров, Б., А. Ханджийски. Цит. съч., с. 96.

придобила след изпичането керемиденочервен цвят. Отломъкът е счупен на две части, което затруднява четенето на някои букви. Горната и долната повърхност на фрагмента видимо се различават по грапавост, като по горната повърхност, явно загладена допълнително, има слабо забележими хоризонтални резки от обработката. В непосредствена близост до страничния ръб отгоре се вижда и вдлъбнатина. Като се имат предвид цялостните размери на графита (около 25x18 см по сведения от И. Георгиев) и мястото на вдлъбнатината, най-вероятно това е вид керемидата, използвана за покриване основите на покрива. Такива керемиди са били нареждани една до друга, с частично препокриване при вдлъбнатините (без да се ползва хоросан), и върху тях са били подреждани друг тип керемиди, много по-тънки и извити. Дали графитът е бил издълбан върху стандартна или върху по-специална керемидата, е въпрос, който би могъл да се уточни при едни допълнителни детайлни проучвания на крепостта. И в двата случая обаче за нас е по-интересно дали вече надписаната керемидата е била вградена в покрива, каквато практика е съществувала, или е била положена на друго място, което едва ли ще да е било случайно. Явно е, че отломъкът не е бил залепен върху стена, тъй като липсват следи от хоросан и от двете му страни, а това не е възможно, ако е използван хоросан от крепостта Русокастро. Върху долната по-грапава повърхност ясно се забелязват четири различни по големина кръста, а върху горната повърхност е издълбан с острие надпис от шест реда, като буквите в първите три реда са по-вдълбани и затова по-лесни за разчитане, а в останалите редове – по-плитки и съответно по-нечетливи.

Любопитна и доста печална е историята на намирането на керамичния отломък. Овчари от кошарите в непосредствена близост до крепостта откриват цяла, запазена, керемидата с размери около 25x18 см на мястото, посочено с А на картата. Дълги години я използват като керемидата за затопляне, без да забележат (или без да се интересуват) от надписа, докато тя се е счупила на една по-голяма и на множество по-дребни части. Изхвърляйки малките остатъци, те запазват единствено тази част, която е обект на нашето изследване, и продължават да си служат с нея. При проучването си на крепостта Русокастро Илия Георгиев отсяда при овчарите, където забелязва керемидата, и тази щастлива случайност запазва отломъка, частица от историята ни.

В началото на надписа е издълбан кръст, отляво на който има следи от буквите $\overline{\text{тс}}$, а отдясно ясно се четат $\overline{\text{хста}}$ $\overline{\text{фннеевъ}}$ (1-и ред, явно вместо $\overline{\text{хс}}$ ста) и $\overline{\text{очгодн}}$ н (2-и ред). Библейското име $\overline{\text{Фннеевъ}}$ ни насочи към текстове от Библията. Установихме, че върху керамичния отломък е изписан псалом 105 : 30–31:

[$\overline{\text{тс}}$] $\overline{\text{хста}}$ $\overline{\text{фннеевъ}}$ н
 $\overline{\text{очгодн}}$ н прѣ
[ст]а съ[ч]ъ н възмъ
[нн са] емоу въз пра
[вдѣ въз] рѣ н рѣ
[до вѣ]ка

Проникването на следи от литературни и библейски текстове в средновековната ни епиграфика (включително и в неофициални графити) е факт, неподлежащ на съмнение⁷. Тук не става въпрос за множеството библейски

⁷ С м я д о в с к и, С. Българска кирилска епиграфика IX–XV век. С., 1993, 4–5.

Графит от крепостта край с. Русокастро

цитати върху разтворените свитъци, които държат християнските светци от стенописните изображения (те могат да бъдат обект на специално проучване). Българската епиграфика разполага с няколко лапидарни текста, които по същество съдържат литургични бележки, цитати от Стария и Новия завет или алюзии с тях, така че графитът от Русокастро следва тази традиция. Ще припомним краткия глаголически надпис с вечерен прокимен, двуезичния гръцко-български надпис върху глинена плочка от Преслав, както и надписа с богослужебен текст (отпустителния тропар за осмия ден на вечернята) за 1. XI. от скалния манастир „Св. Безсребърници“ при с. Карлуково⁸. Цитати от Евангелието (Йо 1:1,2,4) се откриват в българо-гръцкия Първомайски над-

⁸ Смядовски, С. Към въпроса за надписите от скалния манастир „Св. Безсребърници“ при с. Карлуково. – Векове, 1981, № 1, 78–79.

пис върху глинена плочка от XI–XII в.⁹ или X–XI в.¹⁰, в графит от X в. от Мурфатлар (Мт 26:30 или Мк 14:27) и в графита на Стоян от 1415 г. върху ктиторска плоча от църквата „Св. Богородица“ под Шуменската крепост, където доста свободно е сглобен текст по Лк 32:42¹¹. Два са известните ни обнародвани средновековни български кирилски надписа, съхранили цитати от друга също толкова популярна и обичана библейска книга – Псалтира. Единият е двуезичен старобългарско-гръцки, издълбан върху камък в централната част на манастирската църква в Равна (IX–Xв.) и съдържа един от вечерните прокимени, взет от Пс. 53:3 (боже въ нма твоє спасн ма въ слъ твоєн ѿдн мн)¹². Вторият надпис е издраскан в скален манастир в местността Чеснова карана (с. Кривна, Разградско) по течението на р. Бели Лом и съдържа част от Пс. 103:1 (благословн дше мѡѡ га гн вѣ)¹³. Така графитът от крепостта Русокастро е съхранил най-дългия засега известен ни цитат от Псалтира. За разлика от другите два графита той не е издълбан върху камък по стените на църква или манастир, а е издраскан върху изпечена глина – по същество върху подобни керемидени отломъци са изписани такива средновековни графити от IX–X в. като надписите с имена на светци от Преслав, двуезичния гръцко-български надпис от Преслав за реда на църковните четения, преславския надпис с дата 931 г. върху глинен съд, Първомайския двуезичен надпис, а също така от по-късно време върху тухла са издълбани Хрельовият ктиторски надпис от 1334–1335 г., двадесетината фрагмента (без свързан текст) от Патриаршеския комплекс в Царевец от края на XIII–XIV в., Търновският надпис от началото на XV в. от джамията при Царевец. Така че керамичният графит от Русокастро се вписва в една епиграфска традиция на средновековна България.

Както вече се каза, двата обнародвани скални надписа с псалтирен текст от Равна и от местността Чеснова карана са прокимени с псалтирен текст. За разлика от тях новооткритият керамичен графит съдържа стихове от Псалтира (Пс. 105:30–31), които не се употребяват в богослужението като прокимени, алилуяри, причастни, стихове пред стихирите и т. н. за отбелязване на църковни празници. От Пс. 105 такива са стиховете 1 и 48¹⁴. Според църковния устав на всяко утринно и вечерно богослужение се пеят по три катизми на ден и така се изчита целият Псалтир за една седмица, а през Страстната седмица – два пъти. В този смисъл Псалтирът е бил един от най-познатите богослужебни текстове и в него са търсили подкрепа и утеха както образованите книжовници, така и обик-

⁹ З а м о в, Й. Нов старобългарски паметник. Първомайски надпис от XI–XII в. – Български език, 1983, № 4, 290–295.

¹⁰ Р о п к о н с т а н т и н о в, К., О. К р о н с т е и н е г. Старобългарски надписи. Altbulgarische Inschriften. – Die Slawischen Sprachen. Bd. 36, 1994, p. 129.

¹¹ М а р г о с, А. Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. – В: Сборник в памет на проф. А. Бурмов. С., 1973.

¹² П о п к о н с т а н т и н о в, К. Новооткрит двуезичен надпис от Равна. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваколинов, С., 1984, 231–235; П о п к о н с т а н т и н о в, К. Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – Изв. на Народния музей Варна, 20 (32), 1984, 65–82.

¹³ М а р г о с, А. Средновековни надписи в скални манастири по река Бели Лом. – Плиска – Мадара – Преслав, 13, 1982, с. 5; С м я д о в с к и, С. Българска кирилска епиграфика..., с. 5.

¹⁴ Н а у м о в, А. Указател начал библейских стихов, выборочно употребляемых в церковнославянском богослужении. – Полята кънгопсьнага, 7, 1983, 57–76.

новените хора. Дали обаче в избора на Пс. 105: 30–31 от автора на графита можем да доловим отзвук от събитията от историята, разтърсили крепостта Русокастро през Средновековието – многобройни битки, предателства, сеч и смърт – сега е невъзможно да се каже. Може би едни бъдещи комплексни археологически проучвания на крепостта ще ни дадат отговора.

Буквите, издълбани във фрагмента, са с височина от 12 до 25 мм, издължени, с десен наклон. Всички те имат правоъгълен модул, като единствено при м и т той клони към квадрат. Буквите е, о и с са заострени в горния и долния си край. Най-общо може да се каже, че измежду старобългарските надписи от IX–XI в. по своите буквени начертания графитът от Русокастро стои относително близо до надписите на Мостич, Тудора и Темничкия, без обаче да са налице успоредици с тях по отношение на всички букви. Сравнен с надписите от времето XIII – нач. XV в., разглежданият графит показва известна палеографска близост с надписите върху тухла от Царевец от XIV в. и се различава съществено от редица официални и неофициални надписи от това време, голяма част от които изобилстват с характерните за периода лигатури и съкращения. В графита от крепостта Русокастро липсват лигатури, а съкращението е само при $\bar{\text{к}} \bar{\text{х}}$ и $\text{р} \text{д} \text{ъ}$ (употребено два пъти) – $\text{р} \hat{\text{о}}$ с надредно д. Онова, което наред с удължените и ъгловати букви прави най-силно впечатление от палеографска гледна точка, са добре изписаните под остър ъгъл и понякога доста дълги серифчета, които придружават повечето букви (г, д, е, к, с, т, оу, ф, х, з, ъ). По принцип подобно изписване на буквите не е характерно толкова за епиграфските, колкото за книжовните паметници. Това ни навежда на мисълта, че авторът на графита или е бил книжовник (преписвач), или е използвал като непосредствен свой образец някакъв ръкопис (най-вероятно Псалтир), на чийто почерк се е стремил да подражава. За това говори и сравнително обиграният почерк, и добре изравнените редове (без да има предварително разчертаване), особено ако се имат предвид множеството средновековни графити, които често са с неравни и дори разкривени редове. В полза на предположението за евентуален ръкопис-образец би могъл да свидетелства и самият псалтирен текст, стриктно следващ (включително и в надредните знаци) разпространения по това време превод (за това ще стане въпрос по-нататък). Освен това не би трябвало да забравяме, че фрагментът съдържа два стиха от Пс. 105 (а целият надпис може би и други стихове от Псалтира), които не са били измежду най-често употребяваните в богослужението. Затова е малко вероятно авторът на надписа да го е писал по памет, без да допусне нито една грешка, както и да е извършвал това за обучение. И затова би трябвало да потърсим мястото на почерка от графита не само сред средновековните епиграфски паметници, но и сред ръкописите от това време.

Нека направим кратко палеографско описание на буквите:

а – стълбецът е с ляв наклон, а петлицата е с триъгълна форма, закрепена в средата на мачтата;

в – двете петлици се събират малко под средата на хастата;

г – с отвесна хаста, почти два пъти по-дълга от хоризонталната, и със серифче под остър ъгъл, дълго почти колкото хоризонталната черта;

д – двете отвесни части са под остър ъгъл, а от хоризонталната хаста висят дълги серифчета също под остър ъгъл;

е – гърбът е леко заоблен като този на с с добре виждащи се серифчета (кукички) горе и долу; езичето в средата е сравнително дълго и с малко серифче надолу;

н – хоризонталната хаста е под лек наклон и е почти два пъти по-малка от вертикалната;

к – не се вижда ясно дали двете му части са разделени, но добре личи серифчето в горния десен край;

м – стълбците са леко разкрачени, вътрешната част е над реда, под остър ъгъл;

и – средната линия е леко извита и започва от горния край на левия стълбец и стига до долния край на десния стълбец;

о – с удължена форма и заострени върхове;

п – вписва се в правоъгълник с размери 12x8 или 10x5 мм;

р – с опашка, приблизително равна на половината от дължината на хастата, с удължена и сравнително тясна петлица;

с – с леко заоблен гръб и удължена форма като тази на е;

т – с характерни дълги висящи под остър ъгъл серифчета;

ѡ – първата съставка е тясно о, на втората буква дясната линия е със сериф в горния край, а при единия от двата варианта на буквата серифче има и в долния край; разтворената част на ѡ е на еднаква височина с о;

ф – стълбецът излиза над и под реда, като долният край е по-дълъг и завършва със серифче, подобно на това при ѡ; двете полукълба са почти симетрични;

х – с малко по-дълга дясна хаста, която в горния край е със серифче, пресечната точка е около средата;

ѣ – мачтата излиза над реда, със серифчета на хоризонталната черта;

ѝ – със заострена долна част и със серифче на хоризонталната чертица;

ь – с трапецовидна долна част и леко наклонен стълбец.

Специално внимание ще обърнем на графемата ч, която е с полегата права дясна хаста, изписана с един мах, а лявата хаста сключва остър ъгъл с дясната. В най-ранните паметници буквата ч има вид на правилна чашка, двете страни на която са свършено еднакви. От XIII в. нататък обаче чашковидността се загубва, често не се наблюдава онази правилна симетрия на страните, която характеризира буквата през XI–XII в., лявата страна става по-дълга и по-наклонена, а в горната част на ч се загубва закръглеността¹⁵. Подобно изписване на графемата виждаме в разглеждания графит от крепостта Русокастро.

В същото време псалтирният текст, макар и сравнително кратък, е съхранил архаични езикови черти. Например по отношение на буквите за ѝ и љ е налице един старинен правопис. Всички ерове са на етимологичните си места (включително и след ѡ), а в слаба позиция липсва графично отбелязване за тяхното изпадане. Етимологичен е правописът и на ѣ, за съжаление двата примера с носови гласни остават извън керамичния отломък.

Интересно би било да се проследи към коя редакция на първоначалния Кирило-Методиев превод на Псалтира се отнася оцелелият псалтирен текст. Ще припомним, че в науката се отделят три основни редакционни преработки¹⁶:

¹⁵ К а р с к и й, Е. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901.

¹⁶ К а р а ч о р о в а, И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 6. С., 1989, 130–245 и посочената там библиография.

1. Архаична редакция, запазена най-добре в глаголическия Синайски псалтир, а също така и в някои псалтири от XIII в. (Болонски, Погодинов, Боянски, Радомиров) и в Песнивеца на цар Иван-Александър от 1337 г.

2. Норовска среднобългарска редакция от първата половина на XIV в., отразена в Норовия псалтир, чийто текст е силно гърцизиран.

3. Поправена (атонска) редакция от средата на XIV в., съхранена в Томичовия псалтир от около 1360 г. и в Шоповия (Карадимов) псалтир от XIV в., която се връща в много голяма степен към архаичната редакция.

За целта съпоставихме Пс. 105: 30–31 с някои от изброените по-горе псалтири, представители и на трите редакции:

Пс. 105:30

Графит	ста фннеесъ н оугодн н прѣста съвѣ
Синайски	н ста фнннсъ н оугодн Н прѣста съвѣ
Болонски	н ста фнннвсѣ н оугодн Н прѣста съвѣ
Погодинов	Н ста фчннвсѣ н вгодн Н прѣста съвѣ
Норов	н ста фннеесъ н оугодн н прѣста съвѣ
Томичов	н ста фннеесъ н оугодн н прѣста съвѣ
Шопов	н ста фннеесъ н вгодн н прѣста съвѣ

Пс. 105:31

Графит	н възмѣ[нн са] емоу въз пра[вдѣж въз] рѣ н рѣ [до вѣ]ка
Синайски	Н възмѣнн са емоу въз правдѣж въз рѣ н рѣ до вѣка
Болонски	Н възмѣнн са емоу въз правдѣж въз рѣ н рѣ до вѣка
Погодинов	Н възмѣнн са емоу въз правдѣж въз родѣ н родѣ до вѣка
Норов	н възмѣнн са емоу въз правдѣж въз рѣ н рѣ до вѣка
Томичов	н възмѣнн са емоу въз правдѣж въз рѣ н рѣ до вѣка
Шопов	н възмѣнн са емоу въз правдѣж въз родѣ н родѣ до вѣка

Както се вижда, псалтирният текст в двата стиха е съвсем стандартен и напълно тъждествен на морфологично, синтактично, лексикално и словообразователно равнище във всички привлечени ръкописи. Различията са единствено в областта на правописа и фонетиката. Затова е трудно да се каже кой редакторски тип следва авторът на надписа. Все пак бих отбелязала предаването на гръцката форма на библейското име *φινεεσ* с точното славянско съответствие *фннеесъ* в надписа и в псалтирите от норовската и атонската редакция, които по принцип по-точно възпроизвеждат гръцките форми срещу по-свободното предаване на гърцизмите в архаичната група псалтири (*фнннсъ* Син., *фнннвсѣ* Бол., *фчннвсѣ* Пог.). Този факт прави по-вероятна хипотезата, че може би предполагаемият писмен образец на автора на графита е бил по-близък до някакъв „светогорски“ или до предхождащия го „норовски“ тип псалтири. Разбира се, само върху една лексема не биха могли да се гледят никакви по-съществени предположения.

В заключение ще обобщим, че палеографските и езиковите особености на графита от крепостта Русокастро ни насочват към неговата предварителна датировка – края на XII – началото на XIV в. Археологическите проучвания на феодалния замък и откритият там керамичен материал също се свързват с периода XII–XIV в.¹⁷ Още през 1153 г. арабският писател Идриси в

¹⁷ Димитров, Б., А. Ханджийски. Цит. съч., с. 95; Георгиев, И. Цит. съч., с. 7, 21.

съчинението си „Развлечение за копнеещия да преброди страните“ споменава за селището Русокастро: „Този град има подобаващи размери, добре населени райони...“¹⁸ Само едни бъдещи комплексни археологически разкопки, каквито досега не са извършвани, ще ни разкрият значението на крепостта не само за битките и сраженията през Средновековието, с които е свързано нейното име, но явно и като място на духовен живот.

Tatjana Slavova (Sofia, Bulgaria)

A NEWLY-FOUND MEDIAEVAL GRAFFITO IN THE RUSSOCASTRO FORTRESS

(Summary)

The article discusses a newly-found graffito on a large ceramic piece discovered in the mediaeval fortress of Russocastro (located in the region of Bourgas). The inscription is from the text of Psalm 105:30–31. On the ground of the paleographic and linguistic-textual data contained it can be dated around the end of the 12th century and the beginning of the 14th century.

¹⁸ Димитров, Б., А. Ханджийски. Цит. съч., с. 96.